

Bókay Antal

Gyász és melankólia – az énteremtés útjai

Bizonyos élmények, affektív állapotok ősidőktől talányosak, zavaróan elfeledhetetlenek, enigmatikus jelölők, állandó törődés, gond dolgai. A szerelem, az álm, a tudattalan erői, szorongásaink, a vágy alakulása, eltűnése, paranoid élményeink, megmagyarázhatatlan hisztériás testi észleleteink mind ilyenek. A pszichoanalízis visszatérő gondjai ezek; lelki energiaviszonyok, elfojtott vágy-irányok külsővé tételei, egyszerre „megmutatnak” és megképeznek, formálnak én-struktúrát és én-történetet. Performatívumok, amelyek megélhetőségük érdekében konstatívnak, leírónak látszó képzetekbe, történetekbe integrálódnak.

A gyász is ilyen tudattalanba hatoló háttérű élmény-artikuláció, különös jelentőséggel bíró állapot. Meghatározott időkb, jelentkezik mindennapi életünkben, a környezet elfogadja, de olykor, sűrűbb, súlyosabb változatában patológiás súlyt is kaphat, terápia igényét válthatja ki. Mindig van benne azonban affekció, valamiféle szomorúság, azaz melankólia. E sötét kettős, a gyász és a melankólia oly gyakran sorsalakító szerepének, természetének megértében felülírhatatlan jelentősége van egy 104 éve megjelent tanulmánynak, Freud 1917-es „Trauer und Melancholie” című esszéjének (Freud, 1917a). A gyásznak van világos oka (és talán értelme), a melankólia, bár nagyon hasonló érzés, mélyebbnek, problematikusabbnak és olykor egészen oktalannak tűnik. A melankólia (klinikai nevén depresszió) egyfajta megsűrűsödött gyász. A gyász specifikus (valamit, valakit gyászolunk) és nem patológiás, a melankólia általános és sokszor patológiás természetű.¹ Freud nemcsak két lelki folyamat képét és patológiáját írja le, hanem valami alapvetőt mond az én felépítéséről és felépüléséről is – nem véletlenül sorolódik a tanulmány a metapszichológiai írások közé. A „Gyász és melankólia” nem terápiás irányú munka; valami olyat üzen, hogy énünk alapja gyászból, melankóliából is formálódik, és akár akarjuk, akár nem, önmagunk és a világ percepciója közben állandóan visszatérünk, visszakényszerülünk ehhez az alaphoz. Freud 1914 után, kb. az 1917-ig terjedő években az ún. „metapszichológiai írásokban” tervezte kialakítani átfogó pszichoanalitikus pszichológiáját vagy még inkább: személyesség-filozófiáját, a

¹ A patológia pedig, figyelmeztet erre Freud, olyan lelki folyamatokat, struktúrákat is megmutat, amelyek a normális életben bölcsen elfedve láthatatlanok maradnak (Freud, 1917a).

személyesség pszichoanalitikus strukturáltságáról és működési folyamatáról szóló elméletét. A „metapszichológia” a személyes-szubjektív működés formáját és fölépülési/leépülési folyamatát, tehát egy a lelkit megalapozó struktúrát és e struktúra élet-szervező (ugyancsak megalapozó) narratíváját bontja ki. Tudományelméleti szempontból a „mi látszik” és „mi van mögötte” fenomenológiai és ontológiai kettős feltérképezése történik.

Freud az első világháború idején, szellemi képességeinek (és a háború miatt csökkent terápiás igénybevételének, azaz megnövekedett szabadidejének) csúcsidejében ír/tervez meg egy 12 tanulmányból álló „Egy metapszichológia előkészületei” című könyvet, melyből három írás 1915-ben, kettő 1917-ben jelenik meg, a maradék hét viszont nyomtalanul² eltűnik. Az elért eredmény, az amúgy zseniális öt tanulmány azonban nem egységes, a metapszichológia hiába akar, mégsem tud a lelki élet egészének elméletéről szólni, hanem bizonyos, hol összetartozó (például az *Elfojtás* és a *Tudattalan* részek), hol egymástól függetlennek látszó szubjektivitás-képző komponenseket (nárcizmus, ösztön, filogenezis, gyász, melankólia stb.) mutat be. A szubjektivitás egységes metapszichológiai megértése helyett nagyon fontos (és ebben a formában integrálhatatlan) részelemek kidolgozása történt, e részek összetartoznak, de mégsem képeznek egész rendszert. A nagyívű metapszichológiai terv kudarcot vallott, Freud jóval a teljes kidolgozás előtt abbahagyta, és bizonyos már elkészült szövegek soha nem kerültek nyilvánosság elé.³ A valószínű ok az lehetett, hogy az egész vállalkozás belső természetében mutatkozott meg valami feloldhatatlan destruktív-dekonstruktív működés. A poszt-freudianus, sőt poszt-lacaniánus pszichoanalízis azonban egy dekonstruktív narratívában kiépülő énfogalom⁴ megértésének forrását érzékelték ezekben az írásokban.⁵ Olyat, amely a preödipális strukturálódási folyamat felfedezésével egészítette ki az ödipális struktúra alapvető én-képző szerepét. A *Gyász és melankóliának* ezért van a tárgyalt jelenségek értelmezésén túli elméleti jelentősége.

Freud már korábban is, a Fliessnek küldött levelekben foglalkozott a gyász és a melankólia kérdésével, a probléma azonban meglehetősen mellékes maradt a következő években. Így volt egészen az 1917-es „Gyász és melankólia” írásig⁶, amely

² Ez a nyomtalanság persze relatív. A 12., utolsó tervezett rész Freud Ferenczihez írott, 1915. július 28-i leveléhez mellékelve került elő az 1970-es években.

³ Freud valószínűleg nem semmisített meg minden elkészült, de nem publikált szöveget. Van olyan, ami biztos ilyen sorsra jutott, például Ferenczi kéziratai, a Freud–Ferenczi levelek között megtalált „Filogenetikus fantázia”, amit budapesti barátjának küldött át, de maga nem őrizte meg, nem is publikált. A megírt, de publikálatlan (vagy részben publikált) szövegek beépültek az 1920 utáni új metapszichológiai publikációk szövetébe. A Lou Andreas-Saloméval folytatott levélváltás érdekes fordulata utal erre. 1919. március 18-i levelében Salomé rákérdezik: „Hol van az Ön metapszichológiája? [...] Hol van a többi, már befejezett?” Freud erre április 2-án válaszol: „Hol van a metapszichológiám? Először is megíratlan marad. Az anyag szisztematikus átdolgozására nem vagyok képes, megfigyeléseim töredezett természete, gondolataim sporadikus karaktere nem teszi lehetővé. Ha azonban még élek tíz évet, képes leszek dolgozni ebben az időben, nem éhezem, nem ölnek meg, nem hat rám túlságosan a családom és a köröttem lévő nyomora – akkor, ígérem, születnek további ilyen írásaim. Az első ebben a vonulatban a *Túl az örömeven* című esszében található” (Freud, 1984, 102). A *Jenseits des Lustprinzips* (amelynek címét magyarul *A halálösztön és az életösztönökre fordították*) valóban nagyszerű metapszichológiai alapvetés.

⁴ Ezt, vagyis a nárcizmus probléma (egyfajta én-teremtő performatívum) középponti szerepének tételezését Freud kezdeményezi, de ez a vonal későbbi írásaiban rejtettebben van jelen.

⁵ Lásd erről összefoglalóan: Elliott, 2005.

⁶ A továbbiakban a magyar nyelvű tanulmányból idézett szövegeket csak oldalszám adattal adom meg.

már az átfogó elméleti elgondolás (azaz metapszichológia) szintjére emelte e két összetartozónak mondott affektust, jelenséget. Már a címében is jelzett meghatározó irány, hogy nem egy, hanem – egyszerre egymásra vetítve és mégis szétválasztva – két hasonló (azonos?) lelki, affektív jelenség bemutatását kíséri meg. A tanulmány első mondata utal is a kettősség értelmére: „Miután az álmot tekintettük a nárcisztikus lelki zavarok normálképeinek, most arra teszünk kísérletet, hogy a melankólia lényegét a gyász normális affektusával összehasonlítva világítsuk meg” (131.). Később még visszatérek e fontos felütésre, üzenete most csak annyiban lényeges, hogy jelzi a két jelenség vizsgálatának funkcionális különbségét: a gyász a normalitáshoz tartozó, amely egy tudati, tisztán az én működéséből származó, meghatározott jelöltre utaló jelölőt (a gyász tárgyát) mozgósító, hangsúlyozottan nem-patológiás bensőség-artikuláció. A melankólia viszont ősi, mélyebb, tudattalan tárgyiasságokra (és majd ez lesz a kulcskérdés), jelöltek nélküli jelölőkre építő, végső soron patológiás jelenség (amely persze valamilyen mértékben mindenki ott van). A melankóliában jellemző „betegség-hajlam” nyomán olyan belső, lelki strukturálódás, dinamika érzékelhető, mely túlmegy a felszín elfojtó-elrejtő tárgy/nyelv prezentációin (túlmegy az álom szintjén). Valószínű viszont (ez a Freud-tanulmány második felében lesz döntő), hogy minden gyász mögött ott rejtőzik, mint egy örök élet-kényszer, az emlékezet, a melankólia is.

A gyász és/vagy a melankólia jelensége

Freud első lépésben fenomenológiai, megjelenési leírást ad, majd a tanulmány utolsó kétharmadában már átfogóbb, elsősorban a melankóliára koncentráló, mélyre hatoló ontológiai, elméleti analízissel zár. A fenomenológiai leírás nem sokkal több, mint amit a mindennapi élet embere a gyász-jelenségben lát: „gyász rendszerint egy szeretett személy elvesztésére adott reakció” (131.). A „melankólia és a gyász egybevetését” a hasonló „összkép” és az ugyancsak hasonló „indítékok” (131.), azaz egy közös *pszichés struktúra*, és közös (azonos?) *pszichés genesis* indokolja: egyrészt hogy a gyász/melankólia „hogyan néz ki”, másrészt pedig hogy honnan származik, milyen kialakulási eseményei különíthetők el. A „kinézet” (érdekes módon nem a gyászról a melankóliára, hanem épp fordítottan levezetve) a következő:

„A melankóliára a mélységesen fájdalmas lehangoltság, a külvilág iránti érdeklődés felfüggesztése, a szeretetre való képesség elvesztése, a teljesítménygátlás, az érzés csökkenése jellemző, amely az önmagunknak tett szemrehányásokban és szidalmakban nyilvánul meg, s tébolyult büntetési várakozásokká fokozódik. Jobban megértjük ezt a képletet, ha megfontoljuk, hogy a gyászban ugyanezek a vonások mutatkoznak meg, egyetlen kivétellel: az érzés zavara itt nem jelentkezik. A súlyos gyász, a szeretett személy elvesztésére adott reakció ugyanezt a fájdalmas hangulatot, a külvilág iránti érdeklődés elvesztését – amennyiben ez a külvilág nem az elhunytra emlékeztet – foglalja magába, elvész bármi fajta új szeretet-tárgy választására való képesség.” (132.)

Az „énérzés zavara” (Freud a *Störung des Selbstgefühls* szót használja⁷) kifejezés kulcsjelentőségű. Az ön-érzés utalás egy regresszív belső egységre, egy (nárcisztikus) identitásra, illetve ennek meg bomlására. Mint látni fogjuk (hisz ez a Freud-tanulmány talán legfontosabb hozadéka) a melankólia egy sikertelen, megzavarodott nárcisztikus regressziót működtet, örök törekvést az „önérzés” (az önélet) helyreállítására. Freud itt a gyászt határozottan a lelki normalitásba sorolja, a melankóliát pedig betegségnek tartja, azzal az „előnyvel”, hogy a patológikus meg tudja mutatni a lélek mélyének működését, rejtett szerkezetét. Lehetséges, hogy a gyász is melankolikus hátterű, de általában egy olyan elfedő, allegorikus jelölő alá csúszik az igazi jelölt, a problematikus önérzés, amely – ahogy az álom teszi a tudattalan elfojtott képzetel –, eltünteti a problematikus, elfojtott nárcisztikus hátteret. A gyász esetében a jelölt, a tárgy meghatározott, lacani értelemben vett szimbolikus keretében definiált, tudjuk, hogy ki vagy mi vezett el. A melankólia esetében ez sokkal átláthatatlanabb, a „pszichés energia eltolások megjelenítésekor [...] ősi energia jelről” van szó, ezek az energianyomok nem eléggé stabilak, hanem „fluktuáló reprezentációk” (Kristeva, 2007, 33.). A gyász is, a melankólia is egyfajta diszkurzus, írás, egy *önéletrajzi performatívum*, azaz megteremtése, megrajzolása a saját életnek, és ebben megmutatkozik, hogy az élet a gyászban alkalmi, a melankóliában abszolút heterogenitással szembesül.

Hamlet, a nagy reneszánsz pszichoanalitikus gyászáról és melankóliáról

Érdemes idézni itt a legnagyobb modern melankolikust, Hamletet, aki önelemzésében nagyon pontosan jelzi a melankólia és a gyász különbségét. A jelenet még azelőtt játszódik, hogy Hamlet a kísértettől megtudná azt, hogy apját meggyilkolták. Ekkor még úgy tűnik, hogy Hamlet egyszerűen benne ragadt a gyászban. A király és a királyné próbálják ebből kimozdítani. A királyné pontosan megfogalmazza azt a feladatot, amit Freud gyászmunkának nevez:

KIRÁLYNÉ.

Jó Hamlet, ezt az éjszint dobd le már,

S a dán királyra vess nyájasb szemet.

Nehéz pillád' ne süsd alá örökké,

Keresve mintegy a por közt atyádat.

Tudod, közös, hogy meghal a ki él,

S természet útján szebb valóra kél.

⁷ Freud itt még a második topográfia elgondolása, az 1923-as *Az ősvalami és az én* előtt van, és bár határozott jelei vannak a néhány év múlva megszülető új topográfia és az átalakult Én-koncepció formálódásának, ez még nem én-pszichológia, ezért korrigálom a fordítást e szó használata kapcsán. Néhány paragraffussal később azonban Freud már *Ichgefühls*-ről (én-érzés-ről) és *Ichverarmung*-ről (én-elszegényedésről) beszél.

HAMLET.

Igen, asszonyom, közös.

KIRÁLYNÉ.

Ha az: miért

Látszik tehát előtted annyira

Különösnek?⁸

A szelf önkonstrukciójáról (arról a bizonyos önteremtő önéletrajzról) van szó. A királyné érveiben két különös mozzanat van: az egyik a látás, látszás igen erős jelenléte, a másik pedig a gyász, a gyászmunka én-formáló szerepének felvetése. A királyné kétszeres látás/nézés problémát érint: arra kéri Hamletet, hogy nézzen az új apára, és ne nézzen a (halottként porrá lett) régre, illetve hogy ne nézzen a földre, hanem nézzen a Napra. A királyné a korábbi ödipális viszonyt (az ödipális tekintetet) szeretné a valóság által felkínált új helyzetben egy új tekintetre lecserélni (ez lenne az eredményes gyászmunka). Azonban Hamlet nincs igazán birtokában saját nézésének, hisz pár sorral előbb az új király, anyja új férje, Claudius így szól hozzá: „De hát te, Hamlet, jó öcsém s fiam – [...] Még rajtad egyre felhők csüngenek?” A látás itt a Hamletre vetődő tekintet, egy anamorfikus folt, az apai hatalom eltulajdonítása az azzal összekeveredett, azt legitimáló anyai vágy kapcsolatában. Rövidesen azonban Hamletre egy másik, valóban halotti, gyászba olvadt, és újra csak anamorfikus apai tekintet is vetül, meggyilkolt apjának kísértete néz rá, és tekintetével szabja meg a fiú gyászát és életét. Ez az (*unheimlich*) kísérteti tekintet már a megváltandó halál felől fog Hamletre rávetődni, és rendkívül nehézzé teszi a gyászmunkát, a halál közelébe nyomja a saját élet megformálását. A király után következik a királyné próbálkozása az előbb idézett gyászmunka megfogalmazásával.

Gyászmunka és valóságpróba – menekvés a melankóliából

Hamlet válasza azonban határozott elutasítás; egy nagyon világos magyarázattal jelzi, hogy anyja félreismerte, nem a jól látható erős (akár patológiás) gyász az ő állapota, esetében valami egész másról, ma azt mondanánk, hogy melankóliáról van szó:

HAMLET.

Látszik, asszonyom! az is

Valóban; látszik-ot nem ismerek.

Nem e sötétszín köntös, jó anyám,

⁸ William Shakespeare: *Hamlet*. Arany János fordítása.

Sem a szokott gyász öltözet, sem az
Erőltetett mell zúgó sohaja,
Nem a szemekben duzzadó patak,
A csüggedő tartásu arcz, meg a
Bú többi módja, színe és alakja
Jelölhet engem voltakép: ezek,
Valóban, látszanak, mert játszhatók;
Az enyém belül van, és nem látja szem,
Csak dísze és boglára gyász mezem.

Hamlet a válaszban felsorolja a gyász közösségben elfogadott jeleit, a jelölőket, amik egy elvesztett, meghalt másikhoz kötnek. Ez az a folyamat, amit Freud „gyászmunkának” nevezett, mely „a valóság próbája, mely megmutatta, hogy a szeretett tárgy immár nem létezik, s azzal a követeléssel lép fel, hogy a libidót visszavonjuk e tárgykapcsolatról” (132.). A valóságpróba persze ezen a metapszichológiai szinten egyáltalán nem egyszerű folyamat (és nem egyszerű az életben sem). A „gyászmunka” az én elhárító aktivitása, az én ellenállása a nyomasztó, nehezen felejtető emlékekkel szemben. A gyász-tanulmány mellett az ugyanazon *Zeitschrift* számban egymás mellett megjelenő másik Freud-írás (1917b,c) az álomtan metapszichológiai kiegészítéséről meglehetősen részletesen ír a valóságpróbáról, ami sokkal több, mint a tényleges valóság érzékelése. Ebben az álomról szóló írásban a valóságpróba az ébredés traumájának, az ébrenlétnek (metapszichológiai) eseménye, mely kidobja, kiveti az álmot a pusztán fantázia, képzelet birodalmából. Az én alapfunkciójáról van szó, énünk elsődlegesen saját tudattalan komponenseivel van konfliktusban: „olyan berendezés, amelynek segítségével meg tudjuk különböztetni a vágy észleléseket a valódi beteljesedésektől”, az „észleléseinket az emlékképeinktől” (Freud, 1917c, 125.). Ez a szimbolikus, ödipális én megszületésének feltétele, a narcizmusból való kilépés momentuma. A gyászmunka pontosan ezt teszi, kiépít egy jellemet, személyes öntudatot teremtő elhárítást, kialakít egy allegóriák, metonímiák mentén működő ellenállást. Tükrös önhamisítás ez. Hamlet is jobban járt volna, ha a valóságpróba királyné által javasolt elhárítási választ választotta volna; ha ezt teszi, egyszerű, boldog királyfiként élhette volna életét, és nevezetes monológiájában nem kellett volna a saját halállal, az öngyilkossággal szembesülnie. Úgy tűnik, az ilyen jelek (a közösség gyászmunka-jelei) is megvédnek a mélyebbre hatolástól; a gyászmunka egy hamis páncél segítségével megvéd a melankóliától, a gyászoló megakad a képzetekben (mint a tudattalan az álomképekben), és nem regrediál egy, a narcisztikus énalapjában meglévő őshibához, egy alváshoz hasonló östöréshez. „A gyászban a világ vált szegénnyé és üressé, a melankóliában maga az én” (133.), írja Freud, és a szegénnyé váló világ elviselhetőbb és kezelhetőbb, mint ha a belső világ, az én narcisztikus lét-magja válna kérdéssé. Valahol itt rejlik a melankolikus gyakori szégyenkezés nélküli önkritikus kitárulkozása is, mintha kettős lenne az én, az egyik elem kritikus a másikkal; nem a másikat gyászolom, hanem önmagam másik felét.

Hamlet a gyász, a gyászmunka szokásos megcselekvése helyett a saját én vágyai körül keresi önmaga reflexióját, és ez persze még önmaga számára is láthatatlan („az enyém belül van, nem látja szem”).

A melankólia tárgyaltalan tárgya

Freud elgondolkodik azon a kérdésen, hogy ha van gyászmunka, akkor van-e melankólia-munka? A melankólia különlegessége abban áll, hogy ott az „én-kapcsolatról” kell a libidót visszavonni, és a gyással analóg módon arra következtethetünk, hogy „a melankolikus ember is tárgyvesztést él át, kijelentéseiből inkább az én elvesztése bontakozik ki” (134.). A melankolikus gyászmunkája ott feneklik meg, hogy miközben a normál gyász esetében mindig pontosan lehet tudni, hogy mi veszett el, a melankolikus esetében nincs ilyen határozott tárgy („nem látható”, mondja Hamlet), „nem egykönnyen állapítható meg, hogy mi is ment veszendőbe” (133.). A gyász esetében tudatos a tárgyvesztés (tudom, ki halt meg, ki hagyott el), a melankóliában azonban, mondja Freud, „tudattalan tárgyvesztésről” van szó. Ami valamilyen értelemben határozottan én-vesztés is. A nárcisztikusban egyszerre van egy óriási ön-nyereség (a tükörből fantáziált énídeál), és van egy hatalmas, pótolhatatlan és valójában felejthetetlen veszteség is. Ennek a paradox állapotnak a megértéséhez a „tudattalan tárgyvesztést”, a melankóliában (és rejtetten a gyászban is) megjelenő elvesztett tárgy jellegét, természetét kell megérteni. Ez a tárgy, vagy inkább valamiféle szubjektív, belső tér-artikuláció az én (már a második topológia értelmében vett én) konstruktív komponense, genezisének meghatározó eleme. Mintha a primér nárcizmusnak kettős természete lenne: hoz valamit, és ez a meghozott valami elfed, de örökre érzékelhetővé, érzékelendővé tesz egy betölthetetlen hiányt. A melankólia ennek a sajátos, nárcisztikus én-szerveződésnek a következménye, és egyben az ilyen én-funkcionálás létrehozója is. A melankólia ezért nem egyszerűen csak egy affektív állapot, hanem egzisztenciális adottság, amely ott van a gyász alapjaiban és minden egyéni létezés hátterében is.

Freud ennek a melankólia spektrumában megtörténő én-strukturálódásnak, vagy egyenest énteremtő narratívának a leírását is megkísérli. Kulcsprobléma lenne a „tárgy” pontosabb meghatározása, a különböző tárgy-formák elkülönítése. De Freud ekkor (1917 körül) még nem igazán rendelkezik az ehhez szükséges átlátással. 1920 után ugyan jelentős lépést tesz a tárgy-probléma feloldása felé, de annak igazi végiggondolása, megfogalmazása majd csak később, Melanie Klein és főleg Lacan pszichoanalízisében történik meg. Freud a „Gyász és melankólia” tanulmányban még (végülis önmagával ellentmondásban) azt állítja, hogy „kezdetben volt a tárgy-választás, a libidó kötődése meghatározott személyhez” (136.). Ez a tárgy azonban nem egy külső személy vagy dolog (nem szeretet-tárgy), hanem az autoerotikus fázis összeolvadtságában bennfoglalt létállapot, amelyben igazából még nincsenek tárgyak. Freud szóhasználata pontatlan, nem igazán tárgyról, első tárgykapcsolatról van itt szó, sokkal inkább az én őseredeti hallucinatorikus érzékeléseinek a nyomairól (Ferenczi 1913-as tanulmánya, „A valóságérzék fejlődésfokai” szól erről). Az eredeti összeolvadtság az anyával, az anya vágyával,

testével azonban a születés pillanatától kezdve folyamatos hiányokkal szembesít. Ezek a szembesülések a szó igazi értelmében vett traumák, melyek közül a születési trauma az első, modellértékű sors-behatás. A traumatikus hiány, egy kényszer, a külvilág betörése, azaz a „valóságos sérelem vagy csalódás hatására megrendül” (136.) a tárgyaltan összeolvadtság bizonyossága, és az addig szétáradt, „szabad libidó [...] visszahúzódik az éntre” (136.). Pontosabb lenne azt mondani, hogy a parttalan boldogságban összeolvadt kettős személyből itt az egyik, a csecsemő elkezdti önmaga személyességét, személyes létezését kijelölni, a szabad libidó valamiféle rátapadást, kapaszkodást, megkötést talál, és ez „megteremti az ént *azonosulását* a feladott tárggyal. A tárgy árnya így az éntre vetült” (136.). Az *azonosulás* és az itt működő másféle aktivitás, ös-performativitás, mint az introjekció és általában véve az áttétel primérbek, korábbiak, mint az ödipális/szimbolikus fázis tárgyszeretet-aktusai, énképző módjai. Freud már az 1914-es nárcizmus-tanulmányban is részletesen leírja ezt a folyamatot, azt, hogy bizonyos betegségekben (szkizofréniában például) „a külvilágtól visszavont libidó az éntbe vonul vissza, így jön létre az a viselkedés, amelyet nárcizmusnak nevezünk” (Freud, 1914, 18.). Ez a cselekedet azonban regresszív, „egy már korábban fennállt állapot felnagyítása”, amely másodlagos nárcizmusként „számos befolyástól elhomályosított elsődleges nárcizmusra [*primären Narzißmus*] épül” (Freud, 1914, 18.).

A primér nárcizmus, mely az ént létrehozó első performatív cselekvés, az autoerotizmus peremén, határán születik. Az autoerotizmusban nincs tárgyszeretet, csak átfogó tárgy-összeolvadás (az anyatesttel való összeolvadtság). Freud világosan, de fogalmilag talán nem elég részletesen, nem elég elkülönítően beszél. Úgy fogalmaz, hogy itt „a tárgymegszállás nárcisztikus alapon történik”, „a tárggyal való nárcisztikus *azonosulás* pótolja ekkor a szeretetmegszállást”, „a tárgyszeretet *azonosulással* való [...] pótlása” (136.) történik. Majd idézi saját korábbi tézisét: „az *azonosulás* a tárgyválasztás előfoka” (136.), „az egyenes és közvetlen *azonosítás* korábbi, mint minden tárgymegszállás” (Freud, 1914, 33.). Freud saját szövegéből is elég világos, hogy itt a megszállás, a kötődés igencsak eltérő (de terminológiával nem realizált) fajtáival van dolgunk. Egyik formája önmagában, nárcisztikusan alakít ki lelki artikulációt, struktúrát (az ént egy ősi változatának darabkái), külső tárgy nélküli önmaga-tárgyat. Van egy olyan vágy-projekció is, amely a későbbi fázisban a külvilág tárgyait jelöli ki, találja meg. Ez utóbbi lesz majd a valódi tárgymegszállás. Lacan világosan elkülönítette e kettőt (az *objet A*-t és az *objet a*-t). Az *objet a*, az imaginárus, primér nárcisztikus fázis tárgya nem a vágy tárgya (az a tárgyszeretet lesz), hanem a vágyat meghatározó, indító tárgy. Az *objet a* egy olyan tükörszerű *azonosulás* a másikkal, amelyben az *azonosulás*, az introjekció, az áttétel eszközével átmásolódnak a másiktól (az anyától) bizonyos vágy-struktúrák. A primér nárcisztikus identitás többféle, elkülönült anya-vágy csomagon keresztül építi önmagát. Ilyen anyavágyként beszél Freud az „első és legjelentősebb *azonosítás*”-ról, „mégpedig a személyes előidejű apával” (Freud, 1923, 38-39.), mely egyfajta ideál-ént (*Idealich*) (Freud, 1914, 33.) hoz létre. A melankólia hátterében egy ettől eltérő *azonosítási út* és belső tér megképzésének története rejlik. A melankóliában introjektált, *azonosulással* érzékített belső tárgy ugyanis pontosan az a tárgy, amely végső soron az összeolvadást biztosító teljesség: az anya-test, amely elveszett, ami nincs.

A mániás fázis melankolikus szemiotikája

A tanulmány későbbi részében Freud még felvet egy érdekes metapszichológiai elgondolást a melankólia és a gyász tárgy-képzésének a különbségére, azaz a kétféle tárgyiasság jellegére vonatkozóan. A melankóliának gyakori jellemzője az, hogy megszállottjai időnként egy egészen más, a depresszióval ellentétes mániás hangulatba kerülnek át. Freud feltételezése szerint ebben egyfajta „ökonómiai meghatározottság ismerhető fel”, a mániás fázisban „nagy, régóta fenntartott vagy szokásszerűen előállított pszichés energia” (140.) szabadul fel. Ez akkor történik meg, ha a melankolikusnak sikerül elfelejteni, elzárni, eldobni az esszenciális én-hiány kapcsolatot, kizárni magából a hatalmas vágy-mennyiséget lefoglaló, lekötő hiányt.

Freud következő kérdése, hogy akkor mi lehet az oka annak, hogy a gyászban nincs ilyen mániás fázis. Ez a különbség olyan jel, amely valami lényeges többletet, mélységet mutat meg a melankólia patológiája mentén. Az egyik (inkább fenomenológiai) magyarázat szerint azért van így, mert a gyászmunka fokozatosan, apró lépésekben, a valóságpróba mindennapi esetein keresztül szabadítja fel a tárgyhoz kötődést. A másik, elméleti szempontból érdekesebb (és egzisztenciális értelmű) jel az, hogy a tárgy más természetű a gyász, és más a melankólia esetében. Freud a topikus nézőpontot veti fel, azt, hogy „milyen pszichés rendszerekben s milyen rendszerek között megy végbe a melankólia munkája” (141.). Vagyis ez a különbség a tudatos-tudatelőttes-tudattalan közötti átmenetekkel, átlépésekkel magyarázható. A gyász a tudatos-tudatelőttes szférájában működik, a későbbi topológia szerint kifejezetten én-komponens. A melankólia nyomán azonban Freud egy kettős rendszert feltételez. Egyrészt jelzi, hogy van egy „tudattalan (tárgy)képzet” ([*Ding*]-*Vorstellung*) (ez nyilván az autoerotikus együttlétezéses anya plusz csecsemő teste), és van egy „identifikációs pótlék”, egy olyan tárgy, amely az azonosítás, a tükrözés során áttételesen ismétli, iterábilisan fogja és tiltja, és egyben a tudatelőttesbe engedi ezt a tudattalan őshiányt. Másképp fordítva e kifejezést, a „dolog-képzet”-nek, *Ding-Vorstellung*-nak nevezhető jelenség nem egyetlen felfejthető centrális létező, hanem egyedi benyomások (*ungezählte Einzeleindrücke*) utalásaival jelentkezik, ezek a „képzet tudattalan nyomai” (*unbewußte Spuren derselben*), azaz egy csak metonimikus pótlékokkal sejtethető belső tér szétszórt, rendezhetetlen lenyomatai. A „melankólia esetében” – mondja Freud – „számtalan részharc folyik a tárgyért, ezekben gyűlölet vetekszik szeretettel, az egyik el szeretné oldani a libidót a tárgytól, a másik, megfordítva, a libidópozíciót védelmezné a támadással szemben. Ezeket a részharcokat semmilyen más rendszerbe nem tudjuk elhelyezni, mint a tudattalanba, a tárgyi emléknymok (*sachlichen Erinnerungsspuren*) birodalmába (ellentétben a szómegszállásokkal [*Wortbesetzungen*])” (142.). Freud terminológiája egy fontos kontrasztot mutat be: a „*Wortvorstellung*”, a szóképzet a tudatelőttes (a lacani szimbolikus) eleme, olyan képzet, amelyben egy tudattalan tartalom metonimikusan, eltolással elrejtve ugyan ott van, és maga a képzet a szimbolikus, nyelvi-képi kifejezésben érzékelhető. A *Sachvorstellung*, vagy *Dingvorstellung* viszont olyan

dologi építőelem, amely kizárólag a tudattalanban működik, és az egyén patológiája csak nagyon áttételesen jelzi a felé vezető irányt.

A *dolog* a melankólia és a gyász mélyén megképződő hiány, egy anyagi erővé vált, materializálódott szakadék, luk. Lacan szerint „a luk egy semmiből álló dolog” (Barzilai, 1999, 162.), de az ilyen betölthetetlen hiány folyamatosan jelölő pozícióra törekszik, megpróbál valamit létrehozni a luk elfedésére. A gyász (vagy talán még inkább: a melankólia) Lacannál is antropológiai modellé vált, mert a *Ding*, a dolog, a reális kapcsán úgy véli, hogy „mindenki létének mélyén sokkal inkább egy kitörölhetetlen rés, egy üresség, nem pedig telítettség, bőség rejlik, és minden élet egy vázához hasonlítható, amelynek középpontja egy szakadék, egy luk” (Lacan, 1997, 120.). Lacan megfogalmazásában ez egy antropológiai adottság, mely értelmezésében egy váza allegorikus képét viszi tovább. Eszerint „a fazekas, éppúgy, mint önök, akikhez beszélek, egy vázát ezen üresség körül készít el a kezével, megteremti, a mitikus teremtőhöz hasonló módon, *ex nihilo*, egy lukkal kezdve azt” (Lacan, 1997, 121.). A melankólia esetében a jelölő nem tud külső kidolgozást kapni, introjektálódik, visszaprojektálódik az énbe, és nárcisztikus mechanizmussal a személy belső formáit, folyamatait tükrözi, szerkeszti. A „depressziós nárcisztikus ember nem Tárgyat gyászol, hanem a Dolgot” – írja Kristeva (1989, 13.). A gyász és melankólia szempontjából meghatározó különbség fogalmait aztán úgy definiálja, hogy a Dolog (a *Ding*) „az »valami«, amit a már megformálódott szubjektum visszanézve egy nem meghatározottként, nem elválasztottként, még tényleges szexuális anyagában is eltűnőként érzékel”, a Tárgy pedig „valami tér-idő konstans, amelyet a szubjektum által kimondott állítás igazol és kontrollál” (Kristeva, 1989, 262.). A Dolog „a valós, amely nem kínálja fel önmagát a jelölésnek, a vonzás és taszítás centruma, a szexualitás olyan helye, amelytől a vágy tárgya elválasztódik” (Kristeva, 1989, 13.). Az ősi, primér azonosítás, amely az „előidejű apa” énídeált teremtető képzetét létrehozza, egyfajta kompenzáció a Dolog elvesztésért, de „azoknál, akiket a melankólia érint, az elsődleges azonosulás törekenynek bizonyul, elégtelen ahhoz, hogy további azonosulásokat hozzon létre” (Kristeva, 1989, 14.). Lezárja, vagy legalábbis korlátozza a világ, azaz a szeretet-kapcsolat lehetőségét, a tárgyszeretés iránti érdeklődést, az élvezet metonimikus működésének lehetőségét. A „melankolikus Dolog megzavarja a vágy metonímiáját, és lehetetlenné teszi a veszteség lelki feldolgozását” (Kristeva, 1989, 14.).

Lacan „Spinozát követte abban, hogy a vágy az ember lényege” (Evans, 1996, 36.), amelynek természete nem egy tárgyhoz, hanem a hiányhoz köt, az általában vett vagy éppen jelölőkkel artikulált hiányzó tárgyhoz való viszonyként érthető. A saját szubjektivitás, az adott személy tudattalanja lényegében a Másik vágyának átvétele, átültetése. Az anya a gyermek számára, a gyermek az anya számára hordozza a létet, a létben való megállást, felállást, felnövést, azaz (Lacan rendszerében) a falloszt. A fejlődéstörténet következő fázisában az anya és gyerek tükörszerűen egymásba forduló kettősét egy szimbolikus kasztráció⁹ aktusa bontja meg, és egy harmadikat épít be a

⁹ Lacan voltaképpen két kasztrációt feltételez. Az egyik, a korábbi szimbolikus kasztráció azokat a képeket, képzeteket tagadja, amelyekkel a gyermek az anya falloszaként létezik. Az ödipális folyamatban viszont már az apai hatalom (a kasztrációs fenyegetés) választja szét az anya-gyermek kettőst. Az apa (a korábbi, falloszként létezővel szemben) már úgy jelenik meg, mint aki birtokolja a hatalmat, a falloszt.

narcisztikus kettős rendszerébe. Az ödipális reláció kialakulása azt jelzi, hogy a falloszt valaki más birtokolja, hogy az egymásba forduló vágy-kettős mellett, fölött rend, rendek léteznek. Ez az imagináriussal szemben kialakuló szimbolikus, amely a rendet, elsősorban a nyelv rendjét, az Apa nevét és a rajta keresztül közvetítődő jelölőket, végtelen jelölési láncokat (személyeket, szimbólumokat, történeteket) teszi meg a fallosz birtokosává. A szubjektum szokásos életében, a nem habozó, cselekedni tudó ember esetében azonban „a Másikra való hivatkozás túl is mutat a Másikon”, felteszi a „Che vuoi”, a „Mit akarsz?” kérdését, „túlmege azon az elidegenült igényen, amely a diszkurzusnak [...] mint a Másik helyén nyugvónak a rendszerében van, és felteszi magának a kérdést, hogy mi is ő, mint egyén. Mire számíthat, tehát mit talál majd az igazság helyén túl?” (Lacan, 1993, 23.). Ez az a pillanat, a sikeres „melankólia munka” (esetleg gyász-munka) eseménye, amit Lacan „az igazság órájának” nevez; ez a személyes (tárgyszeretési) létidő, a szubjektum megteremtése a beszéd és cselekvés nyelvével, az a pillanat, amikor „megéli az önmagával, a saját akaratával való szembesülés óráját” (Lacan, 1993, 24.), amikor megszabadul a melankóliától, a gyásztól. Visszautalva Hamletre, Lacan felhívja a figyelmet arra, hogy az egész darab lényeges jellemzője, hogy a drámát át- meg átjárja a gyász, pontosabban a *nem kielégítő gyász*, a dráma egészében hiányzik a halál-események után a szükséges rituálé, megfelelő gyász. Hamlet apját a gyilkosság után gyorsan, kapkodva eltemetik. Poloniust erőszakos halála miatt sietve elföldelik, és Ofélia sem kap megfelelő temetést az öngyilkosság gyanúja miatt. Igazából Hamlet részesül majd a darab végén először megfelelő rituáléval végigjátszott gyászszertartásban Fortinbras parancsára. A rituálék viszont – írja Lacan – „a gyász által felnyitott szakadékot (*béance*) mediálttá változtatják” (Lacan, 1977, 40.). A gyász elmaradása azért tragikus, mert a rituálé jelölőt tesz a hiány fölé, kezelhetővé teszi ezzel (a gyászmunkával) a létben megképződött lukat. Pontosan úgy, ahogy a szimbolikus regiszterből kizárt újra megjelenik a valóságban, a veszteségből származó, a valóságban képződött lyuk mozgásba hozza a jelölőt. Ez a luk teret ad a hiányzó jelölő projekciójának, mely elengedhetetlen a Másik struktúrájához. Ez a pozíció egyszerre teszi lehetővé Hamletnek a cselekvés felé térést, és magyarázatot is ad a hiány megszólalására, a jelölők önhatalmú kiáradására, azaz az alvilág, a Szellem megjelenésére.

Felhasznált irodalom

- Barzilai, S.** (1999). *Lacan and the Matter of Origins*. Stanford: Stanford University Press.
- Elliott, A.** (2005). The Constitution of the Subject: Primary Repression after Kristeva and Laplanche. *European Journal of Social Theory*, 8(1): 25-43.
- Evans, D.** (1996). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge.
- Freud, S.** (1917a). Trauer und Melancholie. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 4(6): 288-301. Magyarul: Gyász és melankólia. Ford. Berényi Gábor. In: uő, *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (129-143).

- (Sigmund Freud Művei VI. Sorozatszerkesztő Erős Ferenc.) Budapest: Cserépfalvi, 1997.
- Freud, S.** (1917b). Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 4(6): 277-287.
- Freud, S.** (1917c). Az álomtan metapszichológiai kiegészítése. Ford. Májay Péter. In: uő, *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (115-128). (Sigmund Freud Művei VI. Sorozatszerkesztő Erős Ferenc.) Budapest: Cserépfalvi, 1997.
- Freud, S.** (1923). *Az ősvalami és az én.* Ford. Hollós István, Dukes Géza. Budapest: Pantheon, 1937.
- Freud, S.** (1984). *On Metapsychology: The Theory of Psychoanalysis.* The Pelican Freud Library, vol. 11. Ed. Angela Richards. Harmondsworth: Pelican Books.
- Kristeva, J.** (1989). *Black Sun: Depression and Melancholia.* Transl. R.S. Roudiez. New York: Columbia University Press.
- Kristeva, J.** (2007). A melankolikus képzelet. Ford. Dobossy Anna. *Thalassa*, 18(2-3): 29-50.
- Lacan, J.** (1977). Desire and the Interpretation of Desire in *Hamlet*. Transl. J. Hulbert. *Yale French Studies*, 55-56: 11-52.
- Lacan, J.** (1993). Részletek a Hamlet szemináriumából. Ford. Kálmán László. *Thalassa*, 4(2): 17-28.
- Lacan, J.** (1997). *The Ethics of Psychoanalysis 1959–1960.* New York: Norton.